

CAMI HUTBELERİNDE BİLİŐE DAİR SÜREÇLER: BAĞLAM, İCRA VE ALGILANMA¹

Hande EŞLEN-ZİYA²

Umut KORKUT³

ÖZ

Bu makale, hutbelerin (cami hutbelerinin) katılımcıların biliőe dair süreçleri (anlama, tefekkür, duygulanma, ikna olma, davranışa yansıtma kararını verme) üzerindeki etkileri incelemektedir. Bunun için 2012-2013 yılları arasında Türkiye’de 20 hafta boyunca 10 farklı ilçede sürdürölen ampirik bir araştırmadan elde edilen verileri kullanıyoruz. Hutbelerin oluşturulma ve kavranış tarzına bir göndermeyle biliőe dair süreçlerin iki aőamasının olduğunu savunuyoruz: bunlardan ilki imamların hutbelerine dahil ettikleri tematik konularla oluşturduğu söylemler, ikincisiyse bu söylemlerin Cuma namazlarına katılanlar tarafından anlaşılması. Yanıt aranan araştırma sorusu, biliőe dair süreçlerin birinci aşamadan ikinci aşamaya nasıl evrildiği. Böylesi bir evrilmeyi test etmek için makalemizde iki hipotez öne sürüyoruz. Bunlardan birincisi, dinleyiciler arasındaki biliőe dair süreçlerin, imamın hutbesindeki dini söylemlerini cemaatin içinde konuşlandığı özel sosyo-ekonomik bağlamla ilişkilendirdiği ölçüde evrilmesi. İkincisi ise, dini söylemin formüle ve icra edildiği, form ve mekânsal düzenlemenin, biliőe dair süreçleri etkilemesi. Ampirik verilerin irdelenmesinden sonra makalemiz; cemaatlerin konuşlandığı sosyo-ekonomik bağlam ve hutbelere katılan dinleyicilerin sosyo-ekonomik altyapıları gibi dış etkenlerden çok, dinleyicilerin ifade ettiklerine göre, imamların otorite figürü olarak rollerinin hutbelerin kavranıőını etkilediğini gösteriyor.

Anahtar Kelimeler: Hutbe, Diyanet, Cami hutbeleri, Biliőe dair süreçler, Diyanet İşleri Başkanlığı

¹ KOÇ-KAM Kadın Araştırmaları Merkezi’ne, ve proje asistanı Su Ece Ertürk’e verdikleri destek ve katkılarından, Gülçay Güney’e ise metnin çevirisindeki yardımlarından dolayı teőekkür ederiz.

² Doç. Dr., KwaZulu Natal Üniversitesi, School of Applied Human Sciences, College of Humanities, Durban, Güney Afrika

³ Doç. Dr., Glasgow Caledonian Üniversitesi, Glasgow School for Business and Society, Glasgow, İngiltere

HOW DOES COGNITION WORK IN MOSQUE SERMONS? CONTEXT, DELIVERY, AND PERCEPTION

ABSTRACT

This article examines what affects the cognition of hutbes (mosque sermons) by the attendants during their delivery. In order to discuss this question, we use data from an empirical research over 20 weeks from 2012 to 2013 in 10 Turkish counties. We argue that there are two stages of cognition, alluding to the mode that hutbes are generated and perceived: first, the discourse that the imams generate within sermons on thematic issues and second, the comprehension of such discourse by the attendants at the Friday prayers. Our research question is how cognition evolves from the first stage to the second. We have two working hypotheses to test such evolution. First, cognition among the listeners evolves to an extent that imams relate the religious discourse in their sermons to the particular socio-economic context where communities are situated. Second, the form and the setting in which religious discourse is formulated and delivered affect cognition. After the discussion of empirical evidence, the article shows that rather than the external factors such as the socio-economic context where the parishes are situated and socio-economic background of the listeners to the sermons, it the role of the imams as authoritative figures that affect what the listeners state as their cognition of hutbes.

Keywords: Friday Prayers, Mosque sermons, Cognition, Directorate General of Religious Affairs

GİRİŞ

Bu makale, hutbelerin katılımcıların biliş dair süreçler (anlama, tefekkür, duygulanma, ikna olma, davranışa yansıtma kararını verme) üzerindeki etkileri incelemektedir. Bu konuyu irdelemek için 2012-2013 yılları arasında 20 hafta boyunca Türkiye’deki 10 ilçede sürdürülen ampirik bir araştırmadan elde edilen veriler kullanılmıştır. Hutbelerin oluşturulma ve kavranış tarzına bir göndermeyle biliş dair süreçler iki aşamada ele alınabilir. İlk aşama imamların hutbelerine dahil ettikleri tematik konularla oluşturduğu söylemler, ikincisi aşama ise Cuma namazlarına katılıp hutbeleri dinleyenler tarafından bu söylemlerin idrak edilmesi süreci. İncelememize esas olan araştırma sorusu, biliş dair süreçlerin ilk aşamadan ikinci aşamaya nasıl evrildiğidir. Bu makale bu gibi bir evrilmeyi test etmek üzere iki hipotez üzerine bir çalışmadır. Bunlardan sırayla birincisi, dinleyiciler arasındaki biliş dair süreçlerin, imamın, hutbedeki dini söylemlerini cemaatin içine konuşlandığı özel sosyo-ekonomik bağlamla ilişkilendirdiği ölçüde evrilmesi. Ampirik çalışmamız, dinleyici üzerinde en fazla etkiye kadın ve ailevi konular üzerine verilen hutbelerin sahip olduğunu gösterdiğinden, hutbelerin oluşturulmasında sosyo-ekonomik bağlamın etkisini tartışırken bizim de makalemizde bu tarz hutbelere yoğunlaşmaktadır. İkinci hipotez, dini söylemin formüle ve icra edilmesi, biçim ve mekânsal düzenlemenin biliş dair süreçleri etkilemesi şeklinde.

İlk olarak birinci aksiyomumuz, hutbelerdeki dini dilin oluşturulmasında grup beklentilerinin açıkça altının çizildiği, daha önceki eleştirel söylem analizi literatürüne dayanır (Heather, 2000:36). Bu literatürde, Heather’ın çalışması bir pazarlama araştırması bakış açısıyla hareket edip, ibadet eden kimseyi “seçim yapan kişi” olarak nitelendirir (2000: 47). Fairclough ise, ibadet eden kimsenin konumu ile ilgili olarak (1992) kendi kendini yönlendiren bir yapıya sahip olduğuna işaret edip, Protestan inancıyla (Witten 1993) ilişkilendirilmiştir.

Dini mesajlarda, temelde insanlara kendi duygularıyla nasıl bağlantı kuracaklarını öğretir (Witten 1993: 133). İslam toplumunun haftalık ibadet düzenleri içerisinde hutbenin sabit bir yeri vardır. Sıradan bir Müslümana, yaratıcıya olan görevleriyle ilgili talimatların verileceği temel vasıtalar hutbelerdir. Hutbenin fonksiyonu esasen son derece didaktiktir: dinde, inanç sahibi kişileri yönlendirmek. Bu da

mümin kişiye, Allah'a karşı bireysel sorumluluklarını yerine getirme yolunda rehberlik etmek anlamına gelir. Burada kastedilen yol gösterme de sadece mümkün olduğunca “iyi niyetli davranmak ve Allah'a karşı sorumluluklarını yerine getirmek” gibi basit bir tavsiye olabileceği gibi; toplumsal sorunlar, hükümet politikaları ya da güncel politikalar gibi daha karmaşık konularda da yorumlarda bulunmak anlamına gelebilir (Hooker 2008: 129-130). Hutbeler spesifik ve yereldirler. Cuma günleri yapılan ibadetlerde öğle namazından (salat) önce gelirler. Farklı coğrafyalarda daha uzun ve kısa olan hutbeler arasında belli bir fark olsa da (Ram 1994: 18); Türkiye'deki durumda doğrudan cemaati hedef alan ve çok iyi şekillendirilmiş bir sayfa uzunluğunda standart hutbeler olduğunu görüyoruz.

Peygamberin içinde yaşadığı dönem düşünüldüğünde Cuma namazlarına katılım, yeni şekillenmekte olan ümmete, İslami cemaate, olan bağlılığı da gösterdiğinden dini olduğu kadar siyasi de bir eylemdi. Bu bakımdan belli bir camide söz konusu ibadete katılım tüm özgür iradeli yetişkin erkekler için bir zorunluluk olarak görülüyordu (Ram 1994: 19). İslam'ın yeni yeni şekillendiği dönemin başlarında her Cuma öğle saatlerinde cemaat halinde ibadet etmek için bir araya gelmek, çok çeşitli işlevleri olan kamusal bir forum kadar önemli bir olay haline gelmişti. Bu seremoni esnasında verilen vaaz, hükmedenin hükmedilene hitap edebileceği kamuya yönelik resmi bir iletişim kanalı görevi görüyordu (Gaffney, 1994: 118). Hutbelerin etkisine gelince, usta bir hatip olmak tek başına yeterli olmayıp inanç, azim ve radikal analizlerin hutbe diline sadece aktarılması da yeterli olamaz. Cami minberinden iletişim kurmak sanki sadece, az çok peygamberin karizmasını andıran bir etkiyi teşvik edebilecek, gerçekte belirsiz bir menzil dahilinde başarılı oluyor gibidir (Gaffney, 1994: 123).

Bununla birlikte biz Türkiye örneğinde hutbelerin, Gaffney'in (1994) belirttiği gibi sadece belirsiz bir menzil dahilinde değil de, sonuç itibariyle hayat ve toplumsal ilişkilerin organizasyonu üzerinde önemli bir rolünün olduğunu savunuyoruz. Bizce bu, Sünni İslam'ın ana organı olarak Diyanet'in işlevselleştiği Türkiye'deki hutbelerin hazırlık ve icralarına ilişkin özel örgütlenme yapısından kaynaklanmaktadır. Bu kurum geçmişte de her zaman Türk devletinin İslami uygulamalarını, dönemin baskın siyasi görüşleri çerçevesinde örgütleyen ana kolu olarak görev yapmış olsa da, biz son zamanlarda giderek daha da çok Diyanet'in önemli bir “kültürel kuralların aktarım ve yönetim vasıtası” (Haney 2010: 21) haline

geldiğini savlıyoruz. AKP hükümetleri döneminde, Diyanet hutbelerin hazırlanması ve aktarılması görevi, yaygın müftülük ağı ve diğer avantajlarının yanında artırılmış bütçesi sayesinde “güçlü duygu ve düşünceleri harekete geçirmek için toplumsal olarak tanınmış işaret ve semboller” (Adams and Padamsee 2002 in Haney 2010: 21) yardımıyla dindar kesimle iletişim kurmada hükümetin otoritesini iyice sağlamlaştırdığından, hükümetin sosyo-ekonomik ilişkileri mikro düzeyde yönetebilmesi için bir kanala dönüşmüştür.

Bu bakımdan, çalışmamıza ilham veren önsezi, çeşitli ilçelerde çalışan imamlarla yaptığımız ve hutbelerin hazırlık aşamasına dâhil olan kimselerin cemaat beklentilerini, hutbelerin içeriğinde etkili olan önemli bir etken olarak gördüklerine işaret eden görüşmelerden kaynaklanmaktadır.⁴ Dolayısıyla, genel sosyo-ekonomik bağlamın hutbe söylemlerinin kavranışı üzerinde bir etkisinin olmasının beklenmesi akla yatkındır.

İkinci aksiyomumuza gelince, camilerdeki ortam, hutbelerin icrası esnasında imamların vasıta olarak işlevselleştirdikleri otorite figürü, kullandıkları üslup ve kıyafetleri ile Türkiye’de çoğunluk için çözümlenemez yabancı bir dil olsa da gene de Arapça telkin edilen camideki namaz ibadetinden söz edilebilir. Cuma günleri namaz ibadeti gene Arapça olarak icra edilirken hutbeler Türkçe olarak gerçekleştirilmektedir. Ortam çalışmamızda, bireye kendinden çok daha ulvi ahlaki bir gerçeklik, yani kolektif gerçeklik (Elder-Vass, 2010: 3 içinde) tarafından hükmedildiğini savunan, Durkheimcı bir anlayış bizim yaklaşımımızı somutlaştırıyor. Ayrıca hipotezimiz, Van Dijk’in (1998) kendi toplumsal kavrayış tanımlaması kapsamında, toplumun örgütlenmesi düzeyinde zihin yönetimi üzerine yaptığı yorumlardan türetilmiştir. Heather, Van Dijk (1998)’e yaptığı göndermeyle toplumsal kavrayışın, toplumsal örgütlenmenin, grup ve ilişkilerin düzenlenmesinin gene toplumsal olarak paylaşılan bir temsili olduğunu; yorumlama, düşünme ve tartışma, diğer insanlarla etkileşim ve onlar arasında öğrenme gibi zihinsel işlemlerin neyi ne kadar anlayacağımızı belirlediğini ifade etmektedir (2000:34).

⁴Bu araştırma projesinin bir parçası olarak yazarlar 2012 ve 2013 yılları arasında, camilerde çalışan imamlarla yaptıkları tekil görüşmelerin yanında çok sayıda *müftülükteki* imamlarla da kalitatif görüşmeler gerçekleştirmişlerdir (Türkiye’de Diyanet İşleri’ne bağlı olarak çalışan ilçe ofisleri/kurumları).

Bu açıdan sosyal anlamda biliş dair süreçlerin sürekliliği genelde, daha sonra bizim de üzerinde duracağımız gibi, gücün kullanımıyla ilişkilendirilerek kitlesel teslimiyetin/itaatin önünü açar. Sonuçta hem yapı hem de vasıta önemlidir (Elder-Vass, 2010).

Cuma hutbelerinin bilişsel mekanizmaları, biliş dair süreçleri, nasıl stimüle ettiğini ve dışsal etkenlerin hutbe icrasıyla hutbenin halk tarafından kavranma biçimini etkileyip etkilemediğini irdelemek için, tümevarım gayesiyle on ilçede yirmi hafta süren saha çalışmalarımız sonucu elde ettiğimiz ampirik bulguları aşağıda sunmaktayız. Biliş dair süreçlerin camilerde hangi şekilde ete kemiğe büründüğünü test etmek amacıyla on farklı ilçede icra edilen yaklaşık 320 hutbenin yazılı metnini, bunların ses kayıtlarını ve katılımcılarla yapılan görüşmeleri inceliyoruz. Bu makaledeki istatistiki hesaplamalar, Cuma namazlarından sonra verilen hutbeleri düzenli olarak takip eden 967 (erkek) kişiyle yapılan görüşmelerden elde edilen verilere dayanmaktadır. Hutbeler daha çok erkeklerin baskın olduğu Cuma namazı bağlamında okunmaktadır. Araştırma ekibimiz daha önce bahsi geçen 320 camiden birinde katıldıkları Cuma namazı sonunda ellerindeki anket sorularıyla katılımcılarla görüşme yapmışlardır. Bu kişilere ibadet alışkanlıkları, hutbelerdeki konu başlıkları ve temalar, bilişsel ve etkin tecrübeleri, imamların verdiği mesajların yeterince açık olup olmadığı ve demografik bilgileriyle ilgili çeşitli sorular sorulmuştur. Katılımcıların sosyo-ekonomik seviyelerine (5 seviye) eğitim ve gelir seviyeleri göz önünde bulundurulmak üzere sonradan karar verilmiştir. Ayrıca bu camilerin konumlarının sosyo-ekonomik bağlamları hakkında da veri toplanarak, cemaatlerin kimi karakteristiklerinin hutbe icrası esnasındaki etkisi ve hutbenin kavranma biçimine katkıda bulunup bulunmadığı test edilmiştir. Bu amaçla, elinizdeki makalenin ilk kısmı, Türkiye'deki kurumsal din ile ilişkili olarak seçtiğimiz bağlamı ve söz konusu kurumsal dinin oluşumu ve canlılığının korunması için gerekenlerin yapılması konusunda cami hutbelerinin önemine bir giriş niteliğindedir. İkinci kısım, katılımcılar arasındaki bilişsel bir şekillenme aracı olarak dini ibadet servisleri üzerinde durmaktadır.

Biliş dair süreçlerle ilgili çalışmamızı konumlandırmak için genel anlamda dini ibadetleri incelemeyi öncelikle ele alıp, daha sonra da İslam'daki bu ibadetlerin organik bir bileşeni olarak hutbelerin icrasına yoğunlaştık. İlerleyen bölümlerde, yukarıda açıkladığımız iki aşamaya odaklanarak bu iki aşamanın

biliş dair süreçler bağlamında ne anlama geldiğini tartışmaya açıyoruz. Son kısımda ise, saha çalışmamızda derlenen verileri içeren hutbeler aracılığıyla iletilen mesajların, biliş dair süreçlerde işlenmesi esnasında dışsal ve içsel etkenlerin etkisini araştırarak hipotezimizi test ediyoruz. Sonuç olarak makalemiz, ibadet yerlerindeki mekânsal düzenlemenin de işaret ettiği otorite figürü ile sosyo-ekonomik etkenleri karşılaştırarak bunların dini söylemlerin kavranması üzerindeki etkisi üzerine bir tartışma ortaya koyuyor.

I. Diyanet ve Hutbelerin Oluşturulması

Birçok akademisyen, laikleşme tezinin fazlaca totaliter olduğuna ve dinle aralarında muhtemelen yeteri kadar kamusal ve kültürel bağlılık kurmayı başarabilmiş belli bazı yerleşimleri ve bölgeleri yok saydığına işaret eder (Beaumont, 2008; Haynes, 1998). Türkiye bağlamında İslam, hayata ve toplumsal ilişkilerin düzenlenmesine etkisi halen büyük olan önemli bir etkidir. Türkiye'deki Sünni İslam'ı temsil eden kurum Diyanet İşleri Başkanlığı'dır. Bu kurum geçmişte de Türk devletinin İslami inanç sistemlerini, dönemin baskın siyasi ideolojisi doğrultusunda düzenlemekle yükümlü temel kurum olsa da, araştırmamız son zamanlarda Diyanet'in giderek daha da çok "kültürel kurallar ve uygulamaların halka iletilmesi için bir araç" haline geldiği varsayımı üzerine kurulmuştur (Haney, 2010:21). AKP hükümetleri döneminde Diyanet'in; hazırlanan hutbeler aracılığıyla "güçlü duygu ve istekleri harekete geçirmek için toplumsal olarak bilinen kod ve sembollerle" (Adams ve Padamsee, 2002 ve Haney, 2010:21 içinde) iletişim kurma yetkisi, yaygın dini kurumlar ağı ve özellikle de son dönem artırılmış bütçesi düşünüldüğünde; Türkiye'deki sosyo-ekonomik ilişkileri mikro düzeyde yönlendirme konusunda açıkça bir araca dönüşmüş olduğu ortaya çıkacaktır. Diyanet'in Türkiye bağlamındaki konumunu, özellikle de AKP hükümetleri döneminde, aşağıda daha açık bir şekilde ortaya koyalım.

Dini aktörlerin etkisi genel olarak kabul görür, ancak dini değerlerin davranışları biçimlendirmede kritik bir rol oynar hale gelmesine sebep olan süreç, dini otoritelerin bir dini kurumlar ağı oluşturmaya olan eğilimine bağlıdır (McQuillan, 2004). Türkiye'deki Diyanet'in konumu bu açıdan dikkat çekicidir. Doğrudan Başbakanlık ofisine bağlı, ancak bakanlık statüsü verilmemiş bir kurum olarak, aralarında İç İşleri, Sağlık, Kalkınma ve Dış İşleri bakanlıklarının da olduğu diğer 11 bakanlıktan daha yüksek bir

bütçe Diyanet İşleri Başkanlığı'na ayrılmıştır.⁵ İnanç, ibadet ve İslam ahlakı (Sünniler) konularında karar verme, ibadet yerlerini idare etme, dini memurları görevlendirme ve görevden alma yetkilerine sahiptir. Türk Devleti'nin laik kökenine göre Diyanet'in, dinin ve yönetimdeki dini görevlilerin devlet işlerine müdahale etmelerinin önüne geçilecek şekilde oluşturulması gerekli görülmüştür. Bununla birlikte bu merkezîyetçilik, çok çeşitli insan, inanç, cemaat ve organizasyon gruplarını tanıyan Birleşik Devletler 'deki dini haklar platformları oluşumundan oldukça farklıdır (Hackworth, 2012:31). ABD'dekin aksine, Türkiye'de dini işlevleri yerine getiren kurumlar kamu görevlileri olarak doğrudan devlete bağlı olarak çalışır (Erdem, 2008:206), dolayısıyla da bütçe olarak devlet kontrolüne bağlıdır ve bu bağ aracılığıyla işleyişlerini kolayca düzenleyebilirler.

2006 Temmuz'undan başlayarak Diyanet'in ilçe temsilcileri olan müftülükler hutbe hazırlama görevini üstlenmiş olsa da o zamana kadar hutbe hazırlama görevi Diyanet'in yerine getirdiği işlevlerden biri olmuştur.⁶ Yılın belirli zamanlarında (örneğin önemli tarihlerde, özel durumlarda vs.) Diyanet dağıtılması için ortak bir metin hazırlayabilse de, 2006 Temmuz'undan itibaren, her müftülük kendi cemaatinin acil ihtiyaçları ve mevcut durumu doğrultusunda hutbeleri hazırlamak ve sunmaktan sorumlu hale gelmiştir. Dolayısıyla camilerin konumlandığı yerlerin olası sosyo-ekonomik durumlarının hutbelerin oluşturulmasında önemli etken haline geldiği kanısındayız. Bu sorumluluğu yerel ofislerine ve görevde bulunan resmi komitelere vererek Diyanet, rehberlik hizmetinde daha etkin olmayı ve imamlarını Diyanet çalışanları olarak kendi aralarında daha üretken ve takım ruhuyla çalışmaya teşvik etmeyi hedeflemektedir. 2011 ve 2012 arasındaki yirmi haftada verilen *hutbelere* dair okumalarımız ve 2012'de *Diyanet*'te yapılan görüşme incelememiz, Diyanet'in halen daha hutbe içeriğinin oluşturulmasında kontrol sahibi olduğunu gösterse de, 2012'de müftülük bazında yapılan görüşmeler ilçeye bağlı çalışan memurların hutbelerin hazırlanmasında kendi çevrelerinin özerkliklerini vurgulamaya eğilimli olduklarını göstermiştir.

⁵"Diyanet bütçesi 11 bakanlığı geride bıraktı; savunmada da yüksek artış var", <http://t24.com.tr/haber/diyanetin-butcesi-11-bakanligi-geride-birakti/215871> bağlantısı yardımıyla ulaşılabilir (son güncelleme 15 Mayıs 2013).

⁶Görüşme

Diyanet tarafından yayınlanan istatistiklere göre, Türkiye genelinde yaklaşık olarak ortalama 18 milyon erkek Cuma namazlarına katılırken, diğer günlerde camiye düzenli olarak gidenlerin sayısı bir buçuk milyonun altına düşmektedir. (Diyanet İşleri Başkanlığı 2012-2016 Stratejik Plan).⁷ Bu rakamlar imamların hesaplamalarına dayandığından öznel olabilecekleri düşünülse de, Cuma namazları ve hutbeleri, katılımcılara toplumsal meselelerin resmi makamlarca yorumlanmış mesajlarını aktarmada önemli bir kanal olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan düşünüldüğünde, hutbelerin oluşturulması vasıtasıyla Diyanet, didaktik dini işlevinin yanında Türk toplumunu şekillendirebilecek bilgilendirici ve eğitici bir mekanizma olarak hizmet vermektedir. Diyanet'in özel rolünden hareketle, bir sonraki bölümde dini servislerin biliş dair süreçlerin oluşturulmasında bir araç olarak nasıl işlevselleştiğinden bahsedeceğiz.

II. Dini Servisler ve Biliş Dair Süreçler:

Din incelemesi ve dini dil çalışmaları, teolog ve dilbilimcilerin olduğu kadar toplumsal psikologların da ilgisini çekmektedir. Din konusunda bilişsel yaklaşım izleyen, zengin bir çalışmalar bütünü bulunmaktadır (Jeeves ve Brown, 2009; Green ve Searle-Chatterjee (eds.) 2008; Heather, 2000; Lindbeck, 1994; Percy, 1998; Pyssianinen, 2009). Bu değerli çalışmaların teorik anlamda önemli katkıları olmuş olsa da, bu çalışmalar biliş dair süreçlerin oluşumu konusunda dile getirilenlerden çok, birbiri ardına kendi savlarını güçlendiren izler (Elder-Vass, 2010) bırakmışlardır. Gene de inanıyoruz ki bu çalışmaların nedensel mekanizmaları daha açık olmuş olsaydı, dilbilimsel ve bilişsel araştırma daha sağlam bir zemine ayak basma imkânı bulabilirdi. Biz bu çalışmamızdaki konumumuzu ilk olarak, konu itibarıyla izlediğimiz toplumsal ontolojik yaklaşımıyla güçlendiriyoruz. Toplumsal ontolojik yaklaşım, toplumsal dünyayı, her biri bireyleri etkileme anlamında nedensel güce sahip olan, üst üste binen ve birbiriyle kesişen grupların bir araya gelmesiyle oluştuğu şekilde açıklar (Elder-Vass, 2010: 4). İkinci olarak, öznellikle, yani dini müdahaleler bir taraftan dini bir *habitus* (Bourdieu, 1991) oluştururken, her kişiyi kendi karakterinin mimarı kılan olguyla da özel olarak ilgileniyoruz. Dolayısıyla da toplumsal

⁷Bakınız <http://www.aksam.com.tr/guncel/cuma-namazinda-camiler-dolup-tasiyor/haber-131565>

dünyayı teorize etmek için bireyin toplumsal gerçekliği algılamasında nelerin etkili olduğunu inceliyoruz. Toplumsal dünyayla öznel yapılar arasında alttan alta gidip gelen söylemin hayati bir öneminin olduğunu düşünüyoruz.

Bu noktada, bireylerin eylem olasılıklarını tanımlayan ve ahlaki prensiplerini yansıtan toplumsal gerçeklik hakkındaki inançlarını incelemesinden dolayı, bilişsel psikolojiye başvuruyoruz (Goldstein and Keohane, 1993:3). Araştırmamız, bireyin din aracılığıyla geliştirdiği dünya algısını, dinin daha sonra kültürel–dilbilimsel bir modele dönüşmesi açısından inceleyip (Heather, 2000:26), insan zihninin sıradan bilişsel kapasiteler yardımıyla dini temaları nasıl algıladığı, oluşturduğu ve de çevresine aktardığı konusunu açıklamayı hedefler. Bu bağlamda, dini toplantılarda biliş dair süreçlerin nasıl işlediği konusundaki araştırma, zihinsel süreçlere ve dine ilişkin modellere odaklanır (Slyke, 2011). Bu zihinsel süreçler, Slyke’ın da savunduğu gibi, “bireyin değişen etken ve kültürel mesajlara rağmen, belli dini kavramların, ritüellerin yaygın ve kalıcı olmasını teşvik eden, ayrıca katılanlar tarafından paylaşılan bilişsel mimarinin ürünleridir” (2011:7). Dolayısıyla biliş dair süreçlerle ilgili çalışmalar, bireyin dini toplantılar sonucu beliren toplumsal gerçeklik algısını irdeleme son derece besleyicidir.

Dinin iletilmesine katkısı bulunan biliş dair süreçler, bir kültürdeki dini kavramların ve bilişsel çıkarım sistemlerinin, bireyin bilgiyi işleme biçimiyle eşleştiği ölçüde geçerlidir (Boyer, 2005). Burada önemli olan şey örtük bilişsel mekanizmaların bilinçsiz kalmaları ancak dini bilgiler birey tarafından işlenirken, otomatik bir şekilde kısıtlamalar getirerek işlevselleşiyor olmalarıdır (Slyke, 2011:9). Dolayısıyla da Boyer, dinin bilişsel fonksiyonların bir yan ürünü olduğunu savunur:

Dini inanç ve davranışların açıklaması tüm insanların zihninin işleme biçiminde bulunacaktır. “Tüm insanlar” derken sadece dindar kişileri ya da insanların bir kısmını değil, gerçekten de tüm insanları kastediyorum. İnsan zihninden bahsediyorum zira burada önemli olanlar, türümüzün, normal bir beyne sahip olan tüm üyelerinde bulunan özellikleridir (2005:2).

Gene de, biliş dair süreçlerle din arasındaki ilişkinin, özellikle de her ikisini barındıran bağlamlar göz önünde bulundurularak daha da netleştirilmesi gereklidir. Daha geniş dini sistemler ve bireysel inançlar

dini düşünceyi etkiler (Iannaccone, 1995), dolayısıyla da dinin bilişsel anlamda temsili, resmi memurlar gibi, etkin dini ‘üreticilerin’ rolüne bağlı olduğu kadar, kültürel bilgi ve deneyimlere, soyut hedef ve kavramlara (Slyke, 2011:17) da bağlıdır (Becker, 1976:5, Iannaccone, 1995 içinde). İlginçtir, hem dini üreticiler hem de dini tüketiciler dengeli bir eşitliği sever, bunlardan ikincisinin tercihleri, özellikle de dinin daha az düzenlendiği çevrelerde (Iannaccone, 1990 ve 1995), “dini ürünlerin içeriğini ve bunları sağlayan kurumun yapısını” (Iannaccone, 1995:77) şekilendirir. Bu noktada Türkiye örneğinde dinin ne kadar kapsamlı bir şekilde düzenlendiği düşünülürse, din ile bireyin biliş dair süreçleri arasındaki ilişki önemli soruları gündeme getirir.

III. Biliş Dair Süreçlerin Bağlamı ve Somutlaşması:

Biliş dair süreçler yanında, bağlam ve söylem formasyonları arasındaki ilişkiler üzerinde çalışırken, fikirlerin nereden kaynaklandığının önemli olduğunu savunuyoruz (Goldstein ve Keohane, 1993). Kodlanmış dilin algılanmasına ilişkin mekanizmaların, kodlanmış dile maruz kalanlardaki davranış motiflerinin peşi sıra takip etmesini sağlayacak önceden belirlenmiş/planlanmış niyetleri harekete geçirebileceği kanısındayız. Yani toplumsal felsefe literatüründeki, kişinin bir başkasına bir eylemi yerine getirmesi için emir verebileceği şeklindeki “niyet” yorumlarına rağmen, kişi bir başkasının önceden planlanmış bir niyete sahip olması konusunda emir veremez (Searle, 2011). Bu makale, yukarıda söz konusu edilen kanaatin sadece kısmi bir incelemesi olup hutbe metinlerinde bulunan ve fikir, duygu ve toplumsal motifleri aktaran söylem formasyonları üzerinde durmaktadır.

Bu makalenin başlangıcında, bu söylem formasyonlarını ne şekilde oluşturduğunu tartışmak üzere iki mekanizma belirlemiştik. Kuramsal kanaatimizin temelini oluşturan Foucault ekolü söylem analizinin bize tavsiyesi;

Dinin dilini söylem olarak kabul edebiliriz, yani, deneyim ve insanları sınıflandırma ve birbiriyle ilişkilendirmede yeni yollar meydana getiren, sonuçta da yeni “gerçeklik” versiyonları yaratarak belli toplumsal ve siyasi sonuçlar üreten (Green ve Searle-Chatterjee 2008: 5) konuşma ve yazıda bir dizi toplumsal uygulama ve araştırma malzemesi olarak muamele edebiliriz.

Bu söylemsel denklemler, kolektif ibadatlere katılmak aracılığıyla dini gerçekliğe maruz kalanların zihinlerinde çeşitli fikirleri tetikler. Fikirler ortak inançları harekete geçirir ve bu fikirler daha sonra toplumsal aktörler tarafından sorgulanmadan kabul edilir. Bu inanç sistemleri sonradan geniş oranda sorgusuz sualsiz kabul gören değer yargılarının normatif denek taşları olarak halkın ihtiyaç halinde kullanması için hazırda bekleyen araçlar haline gelirler. Aktörler tarafından meşru rollerin algılanmasını kısıtlayarak toplumlarda neyin “kabul edilebilir”, hatta neyin “iyi” olduğunu tayin edecek kadar da güçlüdürler (Korkut ve Eslen-Ziya, 2011). Sonuçta bu inanç sistemleri, aktörlerin mevcut düzenlemeleri haklı gerekçelendirmek için kullandıkları kültürel ve söylemsel çerçeveler biçimini alabilirler (Béland, 2009). Cox ve Béland’ın cazibelerini, özne topluluğunun ruh haliyle eşleştirmek şeklinde tanımladığı bu söylemlerin bir de belli “valans” değerleri vardır (2013). Belirli konulardaki fikirlerin, arka planda bulunan veya sadece altta yatan varsayımlar olmaları üzerine yoğunlaşmanın ötesinde, bunların nereden yayıldığını incelemenin önemli olmasının sebebi de budur (Campbell, 2004:93). Bu amaçla, metinleri bölüp parçalayarak ve konuşmaları yapısal anlamda bozarak, oraya çıkardığımız inançlara somut varlıklarmış gibi muamele ediyoruz. Bu da kısmen, fikirlerin getirdiği bilişsel mekanizmalara olan ilgimizden kaynaklanıyor. Bununla beraber, mesele daha genel anlamda, Searle’ün “fark etmesi özellikle zor” (2011:90) olduğunu düşündüğü dilin nasıl işlevselleştiğini çözmeye olan merakımızdan kaynaklanıyor.

İdeal olarak düşünce ve tavırlar arasında, düşüncelerin normatif değerler, tavırlar ve kimlikler olarak düşünülmesinin ötesine uzanan, ancak aralarında neden-sonuca dayalı bir ilişki olduğunu savunan, bir önerme ile belirtiyoruz (Campbell, 2004:93). Toplumdaki yaygın düşüncelere bireyler tarafından kesin gözüyle bakıldığı sürece bu düşüncelerin etken olarak kaldıklarının da farkındayız (Korkut ve Eslen-Ziya, 2011). Önermemiz, düşüncelerin kolektif kabullerinin, üretildikleri bağlama veya bu fikirleri telaffuz etme yetkisi olanların konuşma edimleriyle (Searle, 2011) desteklenen “deontik güçleri”ne dayalı olduğu yönündedir. Böylece toplumsal düşünceleri inceleme süreci, düşünceleri ve bu düşünceleri kullanan aktörleri nasıl tanımlayacağımız, bunlarla ilgili nedensel mekanizmaları nasıl belirleyeceğimiz ve de etkilerini inceleme adına doğru yöntemleri nasıl geliştireceğimiz konularına özen

göstermemizi gerektirir (Campbell 2004:ix). Dolayısıyla da, toplumsal düşünceleri belli davranış biçimlerini nasıl “kurumsallaştırdığını” netleştirmek için geçerli bilişsel mekanizmaları belirlemek bizim temel meşgalemiz haline gelmektedir. Bunun, toplumsal düşüncelerin toplumun onları topluma dair duygular bağlamında kesin doğrular şeklinde almasıyla ölçülen, aynı anda birçok yerde bulunma ve etkinlik özelliklerinden kaynaklandığını söylüyoruz. Bu süreç bazen düşüncelerin sözlü olarak ifade edildiği mekana içkin etkenler biçiminde doğrudan ve ayan beyan ortadayken bazen de aktörlerin bulunduğu dışsal çevreye bağlı olarak dolaylı ve örtük de olabilir (Campbell, 2004). Bu bağlamda, “valans, etkisi olan ve olmayan fikirleri birbirinden ayırt etmeye yardımcı olur” açıklamasından yola çıkarak Cox ve Béland’ın valans tanımının bizim için etken önemi vardır (Cox ve Béland, 2013). Yukarıda açıkladığımız üzere biliş dair süreçlerin nasıl somutlaştığını göstermek amacıyla, bağlamımız konusunda, dışsal yani sosyo-ekonomik nedenler ve içsel yani form ve mekânsal düzenlemelerden beklentilerimizi karşılamak adına, genel olarak politika araştırmasına dayalı olsa da Cox ve Béland’ın (2013) bu çalışmasını benimsemeyi amaçlıyoruz.

Cox ve Béland, politika valanslarının politika üretimindeki rolleri nasıl etkilediği konusunda savlar ortaya atarlar. Bu savlardan ilki ajans ile ilgilidir ve kendi siyasi tercihlerini savunmak için siyasi düşünceleri ortaya atan kişilerin, siyasi görüşlerinin valans değerlerini belirleme ve onları son derece etkin bir biçimde kullanabilme konusunda özel bir becerilerinin olabileceğini savunur (2013). Bu pozitif fikirlerin ifade edilmesinde otorite figürünün etkisi ve bunun biliş dair süreçler üzerindeki tahmini etkisiyle ilgili olan ön varsayımımızla da ilişkilidir. İkinci savları ise, halkın genel ruh haline ve bu ruh halinin bazı belli düşüncelere geçici bir cazibe kazandıracak şekilde, siyasi çevrelerce nasıl “doldurduğu”na ilişkindir. Bu ruh hali bazı düşünceleri diğerlerinden daha çekici kılarak insanların valansları daha yüksek olan fikirlere sarılmasına sebep olur (Cox ve Béland, 2013). İlki kadar açık olmasa da, bu pozitif de bize biliş dair süreçlere etki eden dışsal etkenlerin önemi hakkında ipuçları verir. Dolayısıyla Cox ve Béland’ın (2013) araştırmasında, ruh halindeki bu kaymaları ve onlara karşılık gelen valans değerleri ve düşünceleri belirleyip, onları kendi amaçları için kullanan politikacıların aksine,

bizim çalışmamızda teşvik ettikleri düşüncelerin bilişsel gücünü artırmak için dışsal bağlamlarla kendine yer kazanan imamlardır.

Bir kez daha tekrar etmek gerekirse Cox ve B eland’ın argümanı valansı bir fikir özeliği olarak tanımlar ve vasıtayla bağlamın, bazı fikirleri daha cazip, sonuçta da diğer fikirlere oranla daha etkileyici hale getirmek üzere nasıl birleştiklerini açıklamaktadır (2013:309). Çalışmamızda buna değinmeyi ama vasıtanın rolüyle, içsel ve dışsal bağlamların etkisini biliş dair süreçler özelinde daha net bir şekilde yorumlamayı tasarlamaktayız.

IV. Hipotezlerin Tartışılması:

Çevremizi saran dini ve seküler mesajlar denizi biliş dair süreçleri ağır bir şekilde şartlandırmaktadır. Heather’ın da belirttiği gibi “hepimiz dünyanın nasıl olduğuna dair –genelde farkında olmadan– birbirimize mesajlar veriyoruz.” (2000: 54). Burada böylelikle, hutbelerin dini dilinin etraflarını saran çevreden türeyebileceğini varsayıyoruz. Yukarıda tartıştığımız gibi, bu da bizi ilk olarak aşağıdaki hipoteze getirmiştir.

Dinleyiciler arasındaki biliş dair süreçler, imamın hutbelerdeki dini söylemlerini cemaatin içine konuşlandığı özel sosyo-ekonomik bağlamla ilişkilendirdiği ölçüde evrilmektedir. Belli sosyo-ekonomik bağlamların hutbelerdeki dini söylemin teslimindeki etkisini test etmek için beş farklı sosyo-ekonomik bağlam dâhilinde konuşlanmış olan camileri seçtik. Bağlamların sosyo-ekonomik olarak sınıflandırılması Türkiye Maliye Bakanlığı’ndan sağlanan varlık vergisi bilgileri temel alınarak yapılmıştır. Verilere – kayda alınmış ve sonradan deşifre edilmiş 320 hutbeye – ilişkin ilk incelememiz, söylem formasyonunda sosyo-ekonomik durum bağlamında bir değişiklik olmadığını göstermiştir. Gene de, bağlı olunan müftülüğün internet sayfasında ilan edilen hutbe içeriğini, imamların okuma esnasında değiştirmesi durumunda bir değişiklik olup olmadığını anlamak için verileri daha yakından inceledik. Bunu, metin okumalarımıza dayalı olarak seçtiğimiz ve kadın ve ailevi konulara eğilen hutbeler özelinde kontrol ettik. Daha yüksek sosyo-ekonomik bağlama ait (A ve B) ve metni değiştirilmiş hutbelerin toplam sayısı, daha düşük sosyo-ekonomik bağlamlardaki (D ve E) metni

değiştirilmiş hutbelerin toplam sayısı ile aşağı yukarı aynıdır. Tablo I, içeriğinde değişiklik yapılan aileye ilişkin hutbelerin, sosyo-ekonomik bağlama göre sayısal dağılımını göstermektedir.

Tablo I. Aileye İlişkin Hutbe Metinlerinde Yapılan Değişikliklerin Sayısı

Sosyo-ekonomik bağlam	Hutbe sayısı
A	4
B	11
C	7
D	10
E	7

Dolayısıyla, hutbelerdeki ailevi meseleler üzerine söylem kompozisyonlarında sosyo-ekonomik bağlam belirgin bir etken teşkil etmiyor gibi görünüyor. Bu bulgu, eleştirel söylem analizi ile de aynı çizgide. Böylesi bir bakış açısından bakıldığında yazılı ve sözlü dil arasındaki ayrım daha az ilgilendiğimiz bir sorun haline geliyor (Heather, 2000: 18). Her bir bağlamdaki camilerin sayısının eşit olarak dağıtıldığı varsayımıyla, elimizdeki veride sosyo-ekonomik bağlam açısından söylem formasyonunda herhangi bir fark görmüyoruz.

Hutbelerdeki biliş dair süreçleri daha iyi kavramak için araştırma ekibimiz Cuma namazına gelen erkeklere cami çıkışında rastgele şekilde, hutbelerle ilgili biliş dair süreçlerine ve etkin deneyimlerine ilişkin yedi ifade yönelttiler. Katılımcılar, bu 7 ifadenin her birine beşli Likert ölçeğinde (1 = kesinlikle katılmıyorum ve 5 = kesinlikle katılıyorum) ne kadar katıldıklarını belirttiler. ‘Bilmiyorum’ diyenler başlangıçta farklı bir grup olarak işaretlense de sonradan “ne katılıyorum ne katılmıyorum” grubuna eklendiler. Zira her iki cevap da belirsizlik içermektedir. Bahsi geçen yedi ifade şöyledir: “*Hutbeden yeni bilgiler edindim*” (S4.1); “*Hutbe bu konuyu daha iyi anlamama yardımcı oldu*” (S4.2); “*Hutbede anlamakta zorlandığım kısımlar vardı*” (S4.3); “*Hutbe beni bu konu hakkında düşünmeye sevk etti*” (S4.4); “*Hutbe beni duygusal olarak etkiledi*” (S4.5); “*Hutbe bana ikna edici geldi*” (S4.6); “*Bu konudaki hutbeler davranışlarımı etkiliyor*” (S4.7). “Biliş dair süreçler” alt ölçeğinin yüksek oranda

güvenilir olduğu bulundu (6 madde, $\alpha = .81$). S4.3 olumsuz bir ifade içerdiğinden bu analizin dışında bırakıldı.

Tablo II. Katılımcıların sosyo-ekonomik arka plan verileri

Katılımcıların SED	Frekans	Yüzde
A	20	2,1
B	148	15,3
C	560	57,9
D	209	21,6
E	30	3,1
Toplam	967	100

Katılımcılarımızın sosyo-ekonomik durumlarının (SED dağılımı için bkz. Tablo II), hutbeye ilişkin biliş dair süreçlerindeki etkisini test etmek için tek yönlü varyans analizi (ANOVA) kullandık. Yaptığımız analiz, sosyo-ekonomik durumun, söz konusu hiçbir madde için istatistiksel açıdan anlamlı bir fark yaratmadığını göstermiştir. Yani hutbe içeriğinin neden olabileceği bilişsel değışikliklerde, bireyin SED'sinin önemli bir etkisinin olmadığını vurgulamaktadır.

Katılımcılardan, imamın konuyu ne kadar açık ve net biçimde anlattığını düşündüklerini 1 "iyi değil", 2 "karışık" ve 3 "açık ve anlaşılır" şeklinde değerlendirmeleri istendi. Hutbe sırasında imamın ne kadar anlaşılır olduğu konusundaki düşünceleri üzerinde katılımcı SED'sinin anlamlı bir etkisinin olup olmadığını anlamak için tek yönlü ANOVA kullandık. Analiz, katılımcı SED'sinin, sunumun öznel yorumu üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir fark yaratmadığını göstererek herhangi bir öneminin olmadığını ortaya çıkardı. Doğrudan hutbe sunumu hakkında ne düşündükleri sorulduğunda da 910 kişi (% 94,1) imamın hutbeını açık ve anlaşılır bir tarzda sunduğunu ifade etti. S4.3'e verilen cevaplar bu veri ile yan yana getirildiğinde söz konusu 910 kişinin 252'sinin (% 27.7), ifadeye farklı derecelerde katılmadıklarını, yani anlamakta zorlandıkları kısımlar olduğunu bildirdiklerini göstermektedir. Bu durum, ankette belli bir güç merciiin "iyilik" derecesinin tasdikine yol açabilecek, öznel bir şekilde değerlendirilmesinin doğrudan istenmiş olmasının bireyin içsel deneyimini, daha da derinleştirerek bile

olsa, farklılaştırma ihtimalinden kaynaklanıyor olabilir. Hutbelerin biliş dair süreçlerinin aşamalarının altında yatan mekanizmaları incelemek için, inceleme konusu olan camilerde görevli bazı imamlarla sonradan kontrol görüşmesi de yaptık. Cemaatin belli bazı özellikleri hutbelerin biliş dair süreçleri ve formülasyonu üzerinde özel bir etki teşkil etmiyor gibi görünse de, kendileriyle görüşme yapılan imamlar, biliş dair süreçlerini teşvik etme yöntemi olarak topluluğa olan ilgi ve temaslarını hutbe sonrasında da sürdürdüklerinden bahsettiler. Görüşme yapılan kimselerin bahsettiği birkaç etken şöyleydi: konuşmak ve gerektiğinde eşler arasında arabuluculuk yapmak için yapılan ev ziyaretleri (görüşme 07.2012 – İzmir), yüz yüze bir etkileşim ve yakın bir ilişki kurmak ve bireylerle vakit geçirerek “cemaati tanımak”, belli bir caminin uzun zamandır (Görüşme – İzmir 2) görev yapan imamı olarak hutbeleri cemaatin ihtiyaç ve beklentileri doğrultusunda, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın temin ettiği şekilde (Görüşme 07. 2012 – İzmir) değil de değiştirerek şekillendirmek. Görüşme yapılan kişilerin ifadelerinden bazılarını aktaralım:

İlişki [kalabalık ve imam arasında bir etkileşim] kuruldu... diyorlar ki ‘Hoca geçen hafta hutbende bir şiir okumuştun, kimindi o şiir? Hangi kitaptandı? Kitabın adını ve şiirin olduğu sayfa numarasını verebilir misin? Görüyorsunuz ya böyle şeyler oluyor, benim başıma geldi, bir şiir okudum ve öğretmenin biri o şiirden etkilendi (Görüşme 06. 2012 Ankara 1).

Mesela hutbeyi kalabalığa göre düzenlerseniz o zaman topluluk ‘bu adam [imam] bizimle, bizim mahalleyle ilgileniyor,’ diyecektir (Görüşme 07. 2012 İzmir 2).

İmamlar aynı zamanda kendi cemaatine hitap eden imamların, örneğin iyi bir konuşmayla kalabalığı etkileme ya da hutbelerin biliş dair süreçlerini kolaylaştırmak konusunda toplulukla ilişki kurma becerileri gibi içkin bazı özelliklerinin önemine de inanıyorlar.

Ama kavrayış... bir etki yaratma becerisi oratoryoya bağlı (Görüşme 06. 2012 – Ankara 1).

Yani iyi, ikiyüzlü bir imam, bunun altını özellikle çiziyorum, sahte bir görüntünün arkasına saklanmış iyi görünümlü ama ikiyüzlü bir imam da topluluğa rehberlik edebilir (Görüşme 07. 2012 İzmir 1).

Hocaların çok geniş alanları kapsayan görevleri vardır. Ailedeki eğitimin yanında Hocaların büyük görevleri bulunmaktadır. Hocalar, her zaman söylerim, Hocalar bir kere öncelikle kendi hayatlarında dürüst olmalıdırlar. Hoca öyle değilse... çok görüyorum bunu, Hoca hutbe verdiği şekilde yaşamıyorsa hutbeleri geçerli olamaz. Yani karşısındakini ikna etmedeki yetersizliğin sebebi kendisinin o şekilde yaşamıyor oluşudur. Biz Hocaların omuzlarında bir sürü sorumluluk olmasının sebebi de budur. Hocaların kendilerine dikkat etmeleri gerekir (Görüşme 07. 2012 İzmir 2).

Bu ifadeler imamların topluluktaki pozisyonlarının, kendilerini topluluğa kabul ettirdikleri ve hutbe hemen içeriğini önlerindeki topluluğa göre biçimlendirdikleri ölçüde, hutbelerin biliş dair süreçleri üzerinde bir etkisinin olacağını gösteriyor.

Bu yüzden cemaatin sosyo-ekonomik bağlamının ve dinleyicilerin arka planlarının, biliş dair süreçler üzerindeki etkisine alternatif olarak dini söylemin formüle edildiği ve gerçekleştirildiği biçim ve mekânsal düzenlemenin biliş dair süreçleri etkileyebileceğini öne sürüyoruz.

Bu hipotez, uygulamadaki dil performansı ile meşgul olan eleştirel söylem analizi kuramına dayanmaktadır. Dinin kültürel-linguistik modellemesinde Lindbeck dinde önemli olan üç paralel duruş öne sürer: doktrine dayalı ifadeler teklif niteliğinde öne sürülen hakikat ifadeleri olarak algılanır; daha duygusal ve deneysel olan tarafları deneysel – açıklayıcı olarak etiketlenir; son olarak da Lindbeck’in kültürel-linguistik sistem diye adlandırdığı şey vardır. Bu da “dinin, en gizli, en içimizdeki duygu, tavır ve farkındalıklarımızı farklı farklı şekillendirerek üreten bir takım çeşitli kültürel-linguistik sistemlerden oluşan bir sınıf adı olarak düşünülebileceğini” vurgulamaktadır (Lindbeck, 1984:40 Heather içinde 2000:7). Bu sınıf adı, Bourdieu’nun (1991) eğilimlerin yer değiştirmesine sebep olan habitusunun Kress tarafından yapılan yorumunda da ortaya çıkmaktadır (1996).

Bununla birlikte dini bağlamlarda eğilimleri kimin belirleyeceği ve değişikliklere karar vereceğine dayanan belli bir hiyerarşi vardır. Dolayısıyla da eleştirel söylem analizinin temel bir prensibi, söylemin katılımcıları güç ilişkisi tarafından belirlenen rollere göre konumlandırıldığı fikrine dayanır.

Katılımcıların önceden belirlenmiş rolleri öznel konumlarını – bireyin kimliğinin temel bileşenlerinin ortaya çıkmasına sebep olan meşgalelerini – belirler. Bireyin kimlik düzleminin ötesinde, toplumsal biliş dair süreçler veya kamusal zihin terimleriyle tanımlanabilecek olan grubun kimliği bulunur (Heather, 2000:33). Van Dijk biliş dair süreçleri tanımlarken toplumsal bir örgütlenme düzeyinde zihin yönetiminden bahseder. Burada toplumsal biliş dair süreçlerin idame ettirilmesi genelde gücün kullanılmasıyla ilişkilendirilir. Diğer insanların düşüncelerini etkileyebilecek bir duruma ayrıcalıklı bir erişim izni olanlar, olguların nasıl oldukları ya da olmaları gerektiğine ilişkin kendi kafalarındaki modeli yansıtan fikirleri canlandırabilir veya kimi zaman bu gibi fikirlerin daha uzun süre hüküm sürmesini sağlayabilirler. Hegemonya terimi, bireysel zihniyetin şartlandırmanın bir sonucu olarak, baskın olanın görüşünü kendi özgür iradesiyle destekleyecek mertebede değiştirilecek kadar evriltildiği böylesi bir durumu nitelendirmek için kullanılmıştır (1998:375).

Camilerde okunan hutbelerin biliş dair süreçleri nasıl etkilediğini anlamak için katılımcılara, hutbelerin kendilerini duygulandırıp duygulandırmadığını ve bahsi geçen konularda düşünmeye sevk edip etmediğini sorduk. Biliş dair süreçler alt ölçütünün korelasyon katsayıları Tablo III’te sunulmuştur (istatistiksel olarak anlamlı olanları işaretlenmiştir). Korelasyonlar çoğunlukla orta derecede güçlü olsalar da bizim için belli başlı eğilimlere dair genel bir tablo ortaya çıkarmaktadırlar. Pearson korelasyonunun bazı önemli bulguları şöyledir: Kişi hutbedan duygusal olarak ne kadar çok etkilenirse hutbeyi de o derecede ikna edici ve davranışlarını etkileyici buluyor ve neticede yeni şeyler öğrendiğini, daha çok düşündüğünü ve konuyu daha iyi anladığını söylüyor. Bu alanlardaki değişkenliğin sırasıyla %16, %12, %21, %20 ve %16’sı kişinin duygusal olarak hutbedan etkilenmesinden kaynaklanıyor. Ayrıca kişi hutbedan sonra belli bir konuyu ne kadar daha çok anladığı iddiasındaysa hutbeyi de o oranda ikna edici ve dönüştürücü buluyor ve konu üzerine düşündüğünü itiraf ediyor. Bu alanlardaki değişkenliklerin sırasıyla %20, %19 ve %16’sı kişinin meseleyi daha iyi anlamasından kaynaklanıyor.

Bu süreçlerin belli bazı özelliklerini açıklamada konformite ve itaat gibi psikolojik kavramlardan yararlanmak işe yarar sonuçlar verebilir. Brehm, Kassin ve Fein konformiteyi, kişinin görüş, davranış ve/veya kavrayışlarını “grup normlarına uyumlu olacak şekilde” değiştirme eğilimi olarak açıklar ve

insanların uyum göstermelerinin temel sebebinin, bilgilendirmeye dayalı ve normatif olmak üzere iki katmanlı olduğunu savunurlar (2005:230-233). Bilgiye dayalı etki, bireyin sırf diğer insanlar hemfikir diye belli bir yargının doğru olması gerektiğini varsaydığına ortaya çıkarken, normatif etki birey dışlanma korkusu yüzünden sosyal grubunun genel fikirlerinden sapmak istemediğinde ortaya çıkar (Brehm, Kassin, ve Fein 2005: 233)⁸. Dini hutbelerin icrası sırasındaki grup dinamikleri konusunda yapılacak daha kapsamlı araştırmalar, konformite ve itaat biliş dair süreçler üzerinde herhangi bir etkisinin olup olmadığını gösterecektir.

Tablo III. Bilişsel süreçler alt ölçütünün korelasyon katsayıları

	S4.1	S4.2	S4.3	S4.4	S4.5	S4.6	S4.7
S4.1	1	,482**	,116**	,431**	,453**	,327**	,330**
S4.2	,482**	1	-0,051	,396**	,396**	,452**	,433**
S4.3	,116**	-0,051	1	-0,01	,079*	-,143**	-0,044
S4.4	,431**	,396**	-0,01	1	,451**	,470**	,464**
S4.5	,453**	,396**	,079*	,451**	1	,400**	,351**
S4.6	,327**	,452**	-,143**	,470**	,400**	1	,537**
S4.7	,330**	,433**	-0,044	,464**	,351**	,537**	1

** . Korelasyon 0.01 seviyesinde anlamlı (2-tailed).

* . Korelasyon 0.05 seviyesinde anlamlı (2-tailed).

Tek yönlü bir ANOVA, sunumun açıklığına ilişkin kişinin kendi yorumunun o kişinin meseleyi anlama [F(2,964)=15.7, p=.000]; kişinin mesele üzerinde düşünme [F(2,964)=6.87, p=.001]; duygusal olarak etkilenme [F(2,964)=8.11, p=.00] derecesini ne kadar etkilediğini; ne kadar ikna edici bulunduğunu

⁸ Bu açıdan psikoloji alanındaki üç kayda değer deneyden burada bahsedilebilir: Solomon Asch'ın konformite deneyleri (1951), Stanley Milgram'ın etik açıdan tartışmalı bulunan otoriteye itaat deneyleri (1963) ve Philip Zimbardo'nun Stanford Hapishanesi deneyi (1971). Bu çalışmalar bir şeyler gösterse de, biz bu alanda daha çağdaş çalışmaları araştırıyoruz. Ne kadar geleneksel olursa olsun bu çalışmalar, konformite ve itaat kavramları konusunda biliş dair süreçler ve kavrayış değişiklikleri ve güç mercülerinin rolüne farklı bir ışık tutarak şimdiye kadar bize rehberlik etti. Bu konulara ilişkin birçok çalışmanın olduğunu ve araştırmamızı derinleştirdikçe daha iyi bir duruş noktası geliştireceğimizin farkındayız.

[$F(2,964)=35.18, p=.00$] ve son olarak da kişinin kendi sözleriyle davranışlarını değiştirme konusunda ne kadar etkili olduğunu [$F(2,964)=17.93, p=.00$] ortaya çıkarmıştır.

Katılımcıların çoğu (yaklaşık %94'ü) imamın açıklığından yana fikir beyanında bulunduğundan sosyo-ekonomik arkaplanın önemli bir etkisi olamaz, bu varsayım istatistiksel analiz tarafından da desteklenmektedir [$F(4,962)=1.99, p=n.s.$]. Bu bulguların tamamı bir araya geldiğinde, bizim valans ve hegemonya ile ilgili önceki savımızı destekler nitelikte oldukları görülüyor. Katılımcıların duygularını hedef alıp onlardan yararlanarak yetkililer bu fikirlerin valansını artırabilirler. Duygusal ve bilgilendirici değerlerin beklenen davranışlar üzerindeki büyük etkisini açıkça görebiliriz. Ayrıca birçok farklı eğitim seviyesi ve ekonomik arka plandan gelen böylesi kalabalık bir insan grubu benzer bir kavrayış modeli sergiliyorsa bu ortaklığın güç merciinin “büyüsüne” atfedilebileceğini kolaylıkla savunabiliriz. Psikolojik anlamda açıklamak gerekirse, bu adamlar bilişsel, duygusal ve davranışsal anlamda etkilendiklerini kabul ediyor, dahası, baskın bir figür tarafından ikna edilmeleri onların sırf etkilendikleri (ya da şartlandırıldıkları) değil aynı zamanda verilen mesajlarla nihayetinde kendi kimliklerini de tanımladıkları anlamına geliyor. Araştırmamızın, onların bu mesajların farklı yönlerini kendi hayatlarında uygulayıp uygulamadıklarıyla ya da yapıyorlarsa bunu nasıl yaptıklarıyla ilgilenmediğinin farkındayız ama bu anlamda olumlu ifadeleri olduğunda onların sözünü olduğu gibi kabul etmek zorundayız.

İlginçtir, hutbeyi dinleyen kişiler hutbenin açık, duygusal anlamda etkileyici olduğunu ve imamın mesajı ikna edici bir şekilde aktardığını iddia etseler de, kendileriyle görüşme yapılan imamlar hutbe dinleyicilerinin yeterince dikkatli olmadıklarını düşündüklerini ifade etmişlerdir. Kısacası hutbe sırasında, imamın çocuklar gibi yerinde duramayan öğrenciler olarak gördüğü önündeki kalabalıkla kendi arasındaki anlatıcı-dinleyici dinamiğini ortak hareket eden bir kitle olarak sunuyoruz (Görüşme 06. 2012 – Ankara 1).

Bizim cemaatin verilen hutbeyi dinlediğini sanmıyorum. Neden diye sorabilirsiniz? Çünkü başlamadan evvel genelde ‘Değerli Müslüman kardeşlerim lütfen cep telefonlarınızı kapatmayı unutmayın’ diyorum... bence insanlar duyarsız... bizim cemaatin sağduyusu vardır, aralarında

camiiye geldiğinde cep telefonunu kapatıp sonra çıkarken açanlar da var. Ama işte aralarında benim uyarılarıma rağmen kapatmayanlar da var... bence bizim topluluk uyuyor ve hiçbir şeyi anlamıyor (Görüşme 06.2012 – Konya 1).

Benzer şekilde, kendisiyle görüşme yapılan bir başka imam da “dinliyormuş gibi yapan” bir cemaatten bahsediyor (Görüşme 06. 2012 –Ankara 1). Bu gibi ‘duyarsız’ davranışlar, görüşme yapılan imamlara göre, verilen hutbenin kavranışının yoksunluğuyla sonuçlanıyor. İmamlarla yapılan görüşmeler, namaza gidenlerin hutbenin dini mesajını tam olarak anlamasalar dahi, içindeki mesajı sadece hutbedeki otoriter figürün varlığı dolayısıyla kavradıkları şeklindeki ifadeleriyle bizim argümanımızı destekliyor.

V. Sonuç:

Bu makale söylemin formüle edildiği ve icra edildiği biçim ve mekânsal düzenlemenin biliş dair süreçleri etkilediğini göstermiştir. Dolayısıyla mesele hutbelerdeki dini söylemlerin bilişsel olarak işlenmesi olduğunda ibadet mekânlarının konuşlandığı muhitte, mekânlardaki içsel düzen dışarıdaki düzenden daha önemlidir. Aslında içsel mekândaki düzen o kadar önemlidir ki ibadet edenlerin kişisel arka planları dahi, mesajı kavramalarında etkisiz kalmaktadır. Dolayısıyla da dini fonksiyonlara katılım gösteren kişiler ibadet mekânlarına geldiklerinde kendi sosyo – ekonomik arka planlarından kaynaklanan özel kaygılarını geride bırakırlar. Zaten akla yatkın olanı da ibadet sırasındaki insanların biliş dair süreçlerinde kendi otoritelerinden çok teslim oldukları dini lider figürünün otoritesinin baskın olmasıdır.

Bu anlamda bu makale, öncelikle biliş dair süreçlerin aşamalarını birbirinden ayırarak, sonra biliş dair süreçleri etkileyebilecek dışsal ve içsel çevresel faktörleri inceleyerek, son olarak da ibadet eden kişilerin bilişsel anlamda dini otoriteyi nasıl kavradıklarının önemine değinerek, eleştirel söylem analizi konusundaki kuramsal literatüre olduğu kadar biliş dair süreçler ve din konusundaki ampirik literatüre de katkıda bulunmaktadır.

SUMMARY:

This article examines what affects the cognition of hutbes (mosque sermons) by the attendants during their delivery. In order to discuss this question, we use data from an empirical research over 20 weeks from 2012 to 2013 in 10 Turkish counties. We argue that there are two stages of cognition, alluding to the mode that hutbes are generated and perceived. The first stage is the discourse that the imams generate within sermons on thematic issues. The second stage is the comprehension of such discourse by the attendants at the Friday prayers, who also listen to the sermons. What is central to our examination is a research question that impinges on how cognition evolves from the first stage to the second. We have two working hypotheses to test such evolution. These are namely, first, cognition among the listeners evolves to an extent that imams relate the religious discourse in their sermons to the particular socio-economic context where communities are situated. As our empirical study showed that the hutbes on family issues were the most effective on the audience, we will concentrate on these ones in our to discuss the impact of the socio-economic context on the formulation of hutbes. The second hypothesis is that the form and the setting in which religious discourse is formulated and delivered affect cognition.

We show that, the form and the setting in which religious discourse is formulated and delivered affect cognition. Therefore, the internal environment in places of worship is more important than the external environment, that is the parish, where the places of worship is situated when it comes to the cognition of religious discourses in sermons. In fact, the internal environment is so important that even the worshippers' background does not affect their perception of the message. Thereby, the attendants of religious functions leave their private concerns, based on their particular socio-economic backgrounds, behind when they come to their place of worship. Plausibly, rather than the worshippers' own authority over themselves, the authority that a religious leader holds during worship predominates the cognition of worshippers. Thereby, this article contributes to the empirical literature on cognition and religion as well as the theoretical literature on critical discourse analysis first by separating stages of cognition, then looking into external and internal environmental factors that may affect cognition, and finally by demonstrating the importance of how worshippers perceive the religious authority on cognition.

KAYNAKÇA

- Adams, J. ve Padamsee, T. (2001). Signs and Regimes: Rereading Feminist Work on Welfare States. *Social Politics*, 8(1), 1-23.
- Beaumont, J. (2008). Introduction: Faith-based Organisations and Urban Social Issues. *Urban Studies*, 45, 2011-2017.
- Becker, G. S. (1976). *The Economic Approach to Human Behavior*. Chicago: Chicago University Press.
- Béland, D. (2009). Gender, Ideational Analysis and Social Policy. *Social Politics*, 16(4), 558-581.
- Boyer, P. (2005). A Reductionist Model of Distinct Modes of Religious Transmission. Harvey Whitehouse and Robert N McCauley (Ed.), In *Mind and Religion Psychological and Cognitive Foundations of Religiosity* (p.3-30). Walnut Creek: Alta Mira Press.
- Brehm, S. S., Kassin, S. ve Fein, S. (2005). *Social Psychology*. Boston: Houghton Mifflin Company (6th ed.).
- Bourdieu, P. (1991). *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press.
- Cox, R. H. ve Béland, D. (2013). *Valence, Policy Ideas, and the Rise of Sustainability Governance*. (forthcoming).
- Campbell, J. (2004). *Institutional Change and Globalization*. Princeton: Princeton University Press.
- Elder-Vass, D. (2010). *The Causal Power of Social Structures. Emergence, Structure and Agency*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Erdem, G. (2008). Religious Services in Turkey: From the Office of Şeyhülislam to the Diyanet. *The Muslim World*, 98, 199–215.
- Fairclough, N. (1992). *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Gaffney, P. (1994). *The Prophet Pulpit: Islamic Preaching in Contemporary Egypt*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Green, N. ve Searle-Chatterjee, M. (2008). Religion, Power, and Language: An Introductory Essay. Nile Green and Mary Searle-Chatterjee (Ed.), In *Religion, Power and Language* (s. 1-26). New York and London: Routledge.
- Goldstein, J. ve Keohane, R. O. (1993). *Ideas and Foreign Policy. Beliefs, Institutions and Political Change*. New York: Cornell University Press.

- Hackworth, J. (2012). *Faith Based Religious Neoliberalism and the Politics of Welfare in the United States*. Athens, Georgia: University of Georgia Press.
- Haney, L. A. (2010). *Offending Women. Power, Punishment, and the Regulation of Desire*. Berkeley, Los Angeles, and London: University of California Press.
- Haynes, J. (1998). *Religion in Global Politics*. London and New York: Longman.
- Heather, N. (2000). *Religious Language and Critical Discourse Analysis*. Oxford et. al.: Peter Lang.
- Hooker, M. B. (2008). *Indonesian Syariah: Defining a National School of Islamic Law*. Institute of Southeast Asian Studies.
- Iannaccone, L.R. (1995). Voodoo Economics? Reviewing the Rational Choice Approach to Religion. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 34(1), 76-89.
- Iannaccone, L.R. (1990). Religious Practice: A Human Capital Approach. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 29 (3), 297-314.
- Jeeves, M. ve Brown, W. S. (2009). *Neuroscience Psychology and Religion. Illusions, Delusions, and Realities about Human Nature*. West Conshohocken, PA: Templeton Press.
- Korkut, U. ve Eslen-Ziya, H. (2011). The Impact of Social Conservatism on Population Politics in Poland and Turkey. *Social Politics*, 18 (3), 387-418.
- Kress, G. (1996). Representational Resources and the Production of Subjectivity. Questions for the Theoretical Development of Critical Discourse Analysis in a Multicultural Society. C.R. Caldas-Coulthard and M. Coulthard (Ed.). In *Texts and Practices: Readings in Critical Discourse Analysis* (p.15-31). London: Routledge.
- Lindbeck, G. (1984). *The Nature of Doctrine: Religion and Theology in a Postliberal Age*. London: SPCK.
- McQuillan, K. (2004). When Does Religion Influence Fertility? *Population and Development Review*, 30(1) s.25-56.
- Percy, M. (1998). *Power and the Church: Ecclesiology in an Age of Transition*. London: Cassell.
- Pyssianinen, I. (2009). *Current Approaches in the Cognitive Science of Religion*. Continuum.
- Ram, H. (1994). *Myth and Mobilization in Revolutionary Iran: The Use of the Friday Congregational Sermon*. Amer University Press.

Searle, J. R. (2011). *Making the Social World the Structure of Human Civilization*. Oxford: Oxford University Press.

Slyke, J. A. V. (2011). *The Cognitive Science of Religion*. Aldershot: Ashgate.

Van Dijk, T. (1998). Principles of Critical Discourse Analysis. Jenny Cheshire and Peter Trudgill (ed.), In *The Sociolinguistics Reader*, Vol. 2, 367-393. London: Arnold.

Witten, M. G. (1993). *All is Forgiven. The Secular Message in American Protestantism*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.